

Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri

Burak Faik EMİRGİL*

ÖZET: Bu alışma, yeni kapitalizmin emek pratikleri ve çalışma süreçlerinin çalışanlar üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel varsayımı, yeni kapitalizmin ortaya çıkardığı maddi-olmayan emek pratiklerinin, endüstriyel döneme ait emeğin niteliği ve vasfına yönelik kategorileri giderek bulanıklaştırdığı ve paraladığıdır. Bu etki ise, çalışanların yeni kapitalizmin ürünü olan farklı çalışma biçimlerini deneyimlemesi ve anlamlandırması bağlamında, emek pratikleri ve süreçlerinin benzeşmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu temel varsayımdan hareketle, çalışmanın iki ana izleği bulunmaktadır. Yeni kapitalizmde emeğin yeni görünümlerini sorunsallaştıran bu iki izlekten ilki, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin "İmparatorluk" adlı eserlerinde yer alan maddi-olmayan emek ve duygulanımsal emek yaklaşımlarından yola çıkarak sundukları analiz çerçevesidir. İkinci izlek ise, Richard Sennett'in "Karakter Aşınması" adlı çalışmasında ortaya koyduğu, yeni kapitalizmde maddi-olmayan emeğin çalışma yaşamındaki konumuna yönelik gözlem ve değerlendirmeleridir. Çalışma, maddi-olmayan emek süreçlerinin çalışanlar üzerindeki en doğrudan etkisinin, çalışma yaşamı ile gündelik yaşam/boş zaman arasındaki ayırımın belirsizleşmesi olduğu sonucuna varmaktadır. Bu sonuç ise, yeni kapitalizmin bireyler ve toplum üzerindeki etkilerini sınırlandırmaya yönelik olarak, çalışanlar tarafından yeni ortaklık alanlarının kurulmasının ve yeni kapitalizmin yeniden ürettiği toplumsal ilişkilerin sorgulanmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni kapitalizm, Maddi-olmayan emek, Duygulanımsal emek

Problematising Labour In The New Capitalism: Immaterial Aspects Of Labour

ABSTRACT: This study aims to examine and discuss the effects of new labour practices of the new capitalism on workers. The

* Arş. Gör. Uludağ Üniversitesi, İİBF alışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Blm

assumption of this study is immaterial labour practices in the new capitalism blurs and eliminates the categories of labour types and labour skills that belongs to industrial capitalism period. Moreover, various employment forms in the new capitalism cause to convergence of labour practices in the context of the work experience. On the basis of this assumption, this study stands on two main sources that problematize the new aspects of labour. The first source is the analysis framework, which presented by Michael Hardt and Antonio Negri in “Empire”, that debates the immaterial labour and affective labour approaches. The second source is Richard Sennett’s observations and evaluations, that argues in his powerful book “The Corrosion of the Character”, on the state of immaterial work in the new capitalism. The study concludes with the finding that the direct effect of immaterial labour practices blurs the boundaries between working time and everyday life/leisure time. This finding has also emphasize the necessity to build new common areas by workers and to problematize new social relations which reproduced by the new capitalism intended for limiting the impacts on individuals and society.

Keywords: New Capitalism, Immaterial Labour, Affective Labour

“Yaklaşık on yıl sonra, hişbir Őey eskisi gibi olmayacak. Daha iyiyi, ya da daha kőtuyü getirme gücüne sahip tamamen değişik bir toplum kendine yer bulmakta.”

André Gorz (1987), **Elveda Proletarya**
(çev. Hülya Tufan), Afa Yayınları,
İstanbul, s. 170.

“Sektörde 30 bini aşkın çalışan var. Çoğunlukla eğitim düzeyi yüksek genç insanların çalıştığı bir alan. Yarı zamanlı çalışan da var, tam zamanlı çalışan da. Biz üçümüz de tam zamanlı çalışıyorduk. Günde sekiz saat çalışıyorsun. Yoğunluğu gösteren çağrı seviyeleri var. Sorun, az çalışanla çok çağrı alma hırsı. Aralıksız üç saat çağrı almak zorunda kaldığımız zamanlar oluyordu. Üç saat boyunca durmadan konuş, dert anlat. Boğazın ağrıyor, beynin ağrıyor. Molaları da kısıyorlar. Sigara bile içemiyoruz. İşi bırakmamın üzerinden epey zaman geçti, ama alışkanlık oldu bende, yemeğimi hızlı yiyiyorum, çayımı hızlı içiyorum, sigaramı üç nefeste bitiriyorum... Fabrika sistemine göre daha da acımasız.”

Çağrı Merkezi Çalışanları Derneği üyeleri ile yapılan mülakattan
Express, Sayı: 89 No: 11, 2008, s. 12–13.

1. Giriş

David Harvey, “Umut Mekânları” adlı kitabının giriş bölümünde, üniversitesinde otuz yıldır Marx’ın *Kapital*’i üzerine verdiği derslere gösterilen ilgi ve metnin siyasal meselelerle kurduğu ilişkinin tarihsel değişim süreci üzerinden, günümüz “serbest piyasa kapitalizmi”nin gündelik hayata nüfuz etme biçimlerindeki dönüşüme dikkat çekmeye çalışmaktadır (Harvey, 2008: 19). Yazar, 1970’li yılların başlarında refah devleti politikalarının kapsamı altında yaşamını sürdüren bir kişinin, metin ile gündelik yaşam arasında bir bağ kurabilmesinin zor olduğunu vurgulamakta ve bunun nedenini şu şekilde açıklanmaktadır: “kapitalizmin ham, katıksız ve en barbarca hali olan 19. yüzyıldaki halini tasvir ediyordu” (Harvey, 2008: 20). Ancak yazar, günümüzün 21. yüzyıl küresel kapitalizminin, emek piyasasında yer alan bireyler üzerindeki etkilerinin ve bu etkilerin ortaya çıkardığı-“refah devleti sonrası piyasa toplumu” tezlerinde olduğu gibi-toplumsal farklılaşmanın, 19. yüzyıl kapitalizmi ile benzerlikler taşımasından hareketle, metin ile gündelik yaşam arasında bağ kurmanın giderek kolaylaştığını söylemektedir. Bir başka ifadeyle, Harvey’in işaret etmeye çalıştığı durum, yeni kapitalizmin gündelik yaşam ile kurduğu doğrudan ilişkinin bizatihi kendisi olmaktadır.

Günümüzde, yeni kapitalizmin emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran en önemli düşünürlerin başında Michael Hardt ve Antonio Negri ile Richard Sennett’in geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hardt ve Negri, *ekonomik postmodernleşme* veya *enformatikleşme* adını verdikleri üretimin yapısında endüstriden

hizmetler sektörüne doğru meydan gelen post-fordist dönüşüm süreci içerisinde, emeğin niteliği ve doğası üzerindeki en açık görünümün *maddi-olmayan emek* pratikleri ve bu pratiklerin kişiler-arası iletişim ve ilişkilerdeki yönüne atıfta bulunan *duygulanımsal emek* olduğunu öne sürmektedirler. Diğer yandan, Hardt ve Negri'nin ortaya koymuş olduğu tartışmaları, bireylerin çalışma yaşamı içerisinde ve çalışma yaşamı dışı gündelik pratiklerine yönelik gözlemler ile somutlaştıran Richard Sennett ise, maddi-olmayan ve duygulanımsal emek süreçlerinin çalışan bireylerin yaşamlarını ne şekilde etkilediğini ve söz konusu etkinin kişilik ve duygular üzerinde hangi yollarla “karakter aşınması”na neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, yeni kapitalizmin şekillendirdiği emek pratiklerinin, emeğin niteliğine (kol emeği/zihin emeği) ve vasfına (yüksek/orta/düşük vasıflı) ait farklılıkları giderek bulanıklaştırdığını ve söz konusu bulanıklaşmanın da farklı çalışma biçimlerinin deneyimlenmesi bağlamında *benzeşme* eğilimine yol açtığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bir başka deyişle, yeni kapitalizmin emek üzerindeki olumsuz sonuçları, nitelik ve vasıf farklılıklarını *görünmezleştirici* bir etkide bulunarak, yeni kapitalizmde çalışmayı deneyimleme biçimlerini giderek benzer hale getirdiği iddia edilmektedir. Bu varsayımdan hareketle, çalışmanın iki temel izleği bulunmaktadır. Yeni kapitalizmde emeğin durumuna ilişkin birbirini tamamlayan bu iki izlekten ilki, Hardt ve Negri'nin “maddi-olmayan emek” ve “duygulanımsal emek” yaklaşımı çerçevesindeki düşünceleri, diğeri ise Sennett'in yeni kapitalizmde maddi-olmayan emeğin konumuna yönelik değerlendirme ve gözlemleridir. Bir diğer ifadeyle, Hardt ve Negri'nin *soyut* kavramsallaştırmaları ile Sennett'in bu kavramsallaştırmaları *somut* değerlendirmelerini birlikte inceleyerek, günümüzde emeğin durumuna yönelik çıkarımlarda bulunmak amaçlanmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde öncelikli olarak, yeni kapitalizmin emek pratikleri ve süreçleri üzerindeki etkilerine ve bu doğrultuda ortaya çıkan yeni çalışma biçimlerine değinilmektedir. İkinci bölümde, Hardt ve Negri'nin maddi-olmayan ve duygulanımsal emek kavramsallaştırması açıklanmaya; üçüncü bölümde Sennett'in yeni kapitalizmin kültürüne yönelik değerlendirmelerinin Hardt ve Negri'nin kavramsallaştırmalarına yönelik paralelliklere ilişkin ipuçları yakalanmaya çalışılmaktadır. Son bölümde ise, söz konusu paralelliğin, emeğin gelecekteki durumuna yönelik ne tür imkânlar yaratabileceğini tartışarak çalışma sonlandırılmaktadır.

1. Yeni Kapitalizm: Çalışmanın Değişen Biçimleri

Tarihsel olarak kapitalizmin yeni bir evreye girdiğine atıfta bulunan “yeni kapitalizm”, temel olarak sermayenin birikim ve örgütlenme biçimlerinde meydana gelen, endüstriyel üretim süreçlerindeki farklılaşmayı ifade etmektedir. Son otuz yıllık dönemde, iletişim ve ulaşım alanında ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, sermayenin daha *esnek ve küresel ölçekte* örgütlenme imkânına sahip olmasını sağlamıştır. Sermayenin esnek birikim ve örgütlenme kapasitesine sahip olma

ihtiyacı, üretim bandını, standart bir ürünün mekanize bir biçimde üretilmesi sürecine dayalı, dikey entegrasyon çerçevesinde yapılanmış bir şirket ve toplumsal ve teknik işbölümünün kurumsallaşması koşullarına dayalı belli bir örgütlenme biçiminin hakim olduğu Fordist üretim düzenine özgü katılıkların “buharlaştırılarak”, üretim bantlarının piyasadaki değişimlere (ürün esnekliği) ve teknolojik girdilerdeki farklılaşmaya (süreç esnekliği) duyarlı kolay programlanabilir üretim birimleri haline gelmesini sağlayan post-Fordist üretim düzenine geçilmesi ile karşılanmıştır (Castells, 2005: 211; Harvey, 1999: 147–164). Diğer yandan, üretim sürecinde “enformasyon, iletişim ve bilgi” temel bir rol oynar hale gelmektedir (Hardt, 1999: 93).

Üretimin sektörel dağılımında endüstriyel üretimden enformasyon ekonomisine dayalı hizmet üretimine geçilmesi, post-endüstriyel dönüşümün temel paradigmalardan birini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, sermayenin esnek birikiminin, onun uzamsal genişlemesinin koşulunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Küreselleşme olarak ifade edilen bu genişleme süreci, sermayenin dolaşımının küresel düzeyde gerçekleşmesi ve bu sürecin gerçekleşmesine olanak sağlayacak-finansal altyapı teknolojileri veya medya ve iletişim teknolojileri gibi araçların inşa edilmesi yoluyla devam etmektedir (Harvey, 2008: 83–86). Söz konusu dinamiklerin ortaya çıkardığı en önemli sonuçlar arasında, üretimin ulus ötesi işbölümleri sayesinde taşeronlaşması, sermayenin merkezizleşerek “yersiz yurtsuzlaşması”, bir yandan üretimin parçalanarak küçük işletmeler yoluyla yerelleşmesi söz konusu iken diğer yandan şirketlerin giderek merkezizleşerek çokuluslu yapıya bürünmeleri yer almaktadır (Dirlik, 2008:133–138).

Teknolojik gelişmeler yeni kapitalizmin sadece bir yüzünü ortaya koyarken diğer yüzünü ise küreselleşmenin “politik bir proje” olarak ortaya çıkmasını sağlayan neoliberalizm ve neoliberalizm düşüncesi tarafından şekillenen toplumsal tahayyül tarzları oluşturmaktadır. Temel karakteristikleri *özelleştirme*, *dereğülasyon* ve *emek piyasasının esnekleştirilmesi* olan neoliberal politikalar, hükümetlerin 1980’li yıllardan itibaren uyguladıkları kamusal zihniyet biçimlerindeki değişimi beraberinde getiren uygulamalar olmuştur. Örneğin, söz konusu zihniyetin tipik bir örneği olan “yönetişim” yaklaşımına göre, işsizlikle mücadele, eğitim, sağlık gibi alanlarda toplumsal sorumluluk ve refah hizmetlerinin karşılanması, devleti sosyal alanda göreve çağırarak değil sorunlara sivil toplum örgütleri ve özel sektör gibi siyasi irade dışı çözümler üretmek anlamına gelmektedir (Buğra, 2008a: 222).¹

¹ Yönetişim yaklaşımının dışında kamusal zihniyet değişiminin göstergeleri arasında, birbirlerini tamamlayan “istihdam edilebilirlik” ve “yaşam boyu öğrenim” yaklaşımlarını saymak mümkündür. Bireyin değişen piyasa koşullarının tehlike ve risklerine karşı, çalışma yaşamı boyunca tek bir işe bağlı kalmayarak birden fazla işte çalışabilme becerisine sahip olması gerekliliği ile *portatiflik* ve *uyumluluk* kapasitesine işaret eden “istihdam edilebilirlik” yaklaşımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hillage ve Pollard (1998); Grip, Loo ve Sanders (2004); Clarke ve Patrickson (2008). Bireylerin emek piyasası içerisinde tüm yaşamları

Dolayısıyla, *neoliberalizmin biricik mantığının, piyasa kurumunun gündelik hayatın tüm alanlarına nüfuz etmesi amacıyla yönelik işlediğini* vurgulamak yanlış olmayacaktır. Öte yandan sözü edilen nüfuz etme kanalları ise, karşılıklı kişisel ilişkilerden başlayarak tüm toplumsal ilişkileri çevreleyen piyasa mantığının değerleri tarafından şekillenerek, tüm yaşamın metalaşması (commodification of life) sonucuna yol açmaktadır (Buğra, 2007:187). Refah devletinden piyasa devletine geçiş ve uyum sürecinde oluşan kamusalılık biçiminin bireylere zorunlu kıldığı yeni değerler arasında, girişimciliğin teşvik edilmesi, bireysel rekabet ve özerklik, esneklik gibi değerlerin yer aldığını söylemek mümkündür (Ainley, 2007; McGovern ve diğerleri, 2007). Ayrıca Stevenson (1999), söz konusu yeni piyasa değerlerinin, bireyin piyasa gereklilikleri tarafından çevrelediği bir “piyasa disiplini”nin yaratılmasına neden olduğunu ileri sürmektedir.²

Gerek sermayenin küresel ve esnek örgütlenmesinin gerekse söz konusu oluşumun politik ve düşünsel zeminini teşkil eden neoliberalizmin en açık görünümü, emeğin *niteliği, içeriği ve anlamı* üzerinde yoğunlaşmaktadır. Söz konusu yoğunluğun derecesini ise, emeğin niteliğinde meydana gelen çeşitlenme ve bu çeşitlenmenin bir ifadesi olarak ortaya çıkan yeni istihdam ilişkilerinde bulmak mümkündür. Emeğin vasıfsal özelliğindeki dönüşüm en açık ifadesini, mesleki kompozisyonu değişime uğratarak bilgi ve becerilere olan talebi farklılaştırmasında bulmaktadır. Hem nicel (yeni işlerin ve mesleklerin yaratılması) hem de nitel (mevcut işlerdeki vasıfların ve becerilerin değişmesi) boyuttaki değişimler, hızla büyüyen meslek grupları olan profesyonellerin ve hizmet işçilerinin emek piyasası içerisinde istihdam oranlarının artmasına neden olmuştur.³ Diğer taraftan, yeni kapitalizmin çalışma ilişkilerine etkisi, geçmişin tam zamanlı ve sürekli istihdam biçimlerinin yerini alan kısmi süreli ve geçici (belirli süreli) çalışma gibi standart dışı istihdam biçimlerinin günümüzün emek piyasalarının temel karakteristiği haline gelmesine yol açmasıdır. Beceri farklılığı ve mesleki kategori ayrımı gözetmeksizin geçimlerini ücretli veya maaşlı çalışarak kazanmak zorunda olan tüm kesimleri etkisi

boyunca karşılaşacakları piyasanın beceri taleplerini karşılama olanağı ise, yaşam boyu öğrenim perspektifi tarafından sunulmaktadır.

² Piyasa disiplini yaratmaya özgü yeni iş değerlerinin (business values) *öğretim aracılığıyla* benimsetildiğini inceleyen bir çalışma için bkz. Elliott ve MacLennan (1994).

³ Castells (2005: 304)'in ABD'deki meslek yapısının analizine göre ise şu sonuçlarla karşılaşılmaktadır: meslek grupları arasında en hızlı büyüme oranı profesyoneller (%32,3) ve teknisyenlerdir (%36,9) ve toplam istihdamdaki payları yükselmektedir. Çoğu yarı vasıflı olan “hizmet meslekleri” de hızla büyümektedir. Diğer taraftan, 2006 yılına ait Avrupa Birliği verileri incelendiğinde, kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler ve profesyonellerin toplam istihdam içinde payı %16,7, teknisyen ve yardımcı profesyonel meslek mensuplarının payı % 15,7, büro, hizmet ve satış elemanları % 25,5, zanaatkarlar %15,7, tarım ile ilgili işlerde çalışanların payı % 3,8, düşük vasıf gerektiren ve vasıf gerektirmeyen işlerde çalışanların payının ise % 18,3 olduğu görülmektedir (EC, Employment in Europe 2007).

altına alan standart olmayan çalışma faaliyetleri, *iş güvencesini aşındırması, iş dzensizliğini ve istikrarsızlığını yaygınlaştırması, çalışma koşullarını kötüleştirilmesi ve enformel çalışmayı özendirilmesi* gibi özellikleri ile tanımlanmaktadır.⁴ Buraya kadar genel hatları ile özetlenmeye çalışılan yeni kapitalizmin emek üzerindeki etkilerini ve yeni istihdam ilişkilerini, Hardt ve Negri ile Sennett'in değerlendirmelerine başvurarak, daha ayrıntılı bir şekilde inceleme olanağına sahip bulunmaktayız.

2. Yeni Kapitalizmde Emeğin Sorunsallaştırılması: Maddi-Olmayan Emek

Yeni kapitalizme özgü üretim ve çalışma biçimleri, emeğin sorunsallaştırılması bakımından farklı yaklaşımların doğmasını da beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım değişikliğinin en açık ifadesini, gerek Marx'ın emek-değer kuramının temelini oluşturan “üretken emek” ile “üretken olmayan emek” arasındaki sınırların ortadan kalkmasında, gerekse bu sınırların çizilmesine olanak sağlayan “maddi emek” yaklaşımının tersyüz edilmesinde bulmaktadır (Özgün, 2007; Fortunati, 2007: 139–140). Emeğe ilişkin bu tersyüz oluş halini doğrudan betimleyen öncü çalışmalar ilk kez 1970'li yılların başlarında feminist hareket tarafından, kadınların ev-içi (domestic) emek faaliyetlerinin üretim ve yeniden üretim süreçlerine dâhil edilerek, bu faaliyetleri “üretken olmayan emek” kategorisinin dışına çıkarmaya yönelik teoriler geliştirilmiştir (Fortunati, 2007: 145). Söz konusu teorilerin kapsamını üretim yapısındaki dönüşümlere paralel olarak genişleterek, kavramın içeriğine yönelik öncü çalışmalardan birine sahip olan Maurizio Lazzarato, post-endüstriyel üretim sürecinde fiziksel olarak bir nesneye tekabül eden maddi emeğin karşına “maddi-olmayan emek” kavramını koyarak, onu “malların bilişsel (informational) ve kültürel içeriğini üreten emek” şeklinde tanımlamaktadır (Lazzarato, 1996: 133). Lazzarato'nun belirgin bir biçimde analitik sınırlarını ortaya koyduğu maddi-olmayan emek kavramsallaştırması, Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk* adlı eserlerinde üretim alanındaki yapısal değişikliklerin emeğe yansımalarını irdeledikleri bölümün, büyük ölçüde ana karakterini oluşturmaktadır.

Hardt ve Negri, maddi-olmayan emeğin tanımını, “[h]izmet üretimi sonuçta ortaya maddi ve kalıcı bir mal çıkarmadığından, bu üretimle ilgili emeği maddi-olmayan emek olarak adlandırıyoruz” (Hardt ve Negri, 2003: 305) şeklinde yapmaktadırlar. Yazarlara göre, maddi-olmayan emek, “bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi-olmayan mallar üreten emek”tir (Hardt ve Negri, 2003: 305). Böylece, bir müşteri hizmetleri uzmanının, reklâm metinleri

⁴ Sözü edilen olumsuz özelliklere maruz kalan kesimleri betimlemek için kullanılan *prekarya* (*precarity*), yeni kapitalizmde çalışmanın giderek daha güvencesiz, istikrarsız ve riskli hale geldiğini ifade eden eğretelik (*precarious*) ile proletarya kelimelerinin birleşmesinden türetilmiş yeni bir kelime olup, çalışma yaşamında düzgün bir işi olmayan toplumun tüm kesimlerini kapsamaktadır. Prekaryanın toplumsal ve politik boyutlarına dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Gill ve Pratt, 2008; Neilson ve Rossiter, 2008.

yazarının, bilgisayar programcısının, sağlık veya bakım hizmeti çalışanlarının, ürün pazarlamacısının, finans uzmanının, güvenlik görevlisinin emeği gibi maddi olmayan emek faaliyetleri, Marx'ın "retken emek" alanına kolayca dâhil edilebilir hale gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bu çalışmanın da temel savı olan, maddi-olmayan ürünlerin, emeğin niteliğine ilişkin herhangi bir ayırımın yapılmasını giderek zorlaştırdığı veya niteliksel bir homojenleşmeye sebep olduğu iddia edilebilir. Bir diğer ifadeyle, endüstriyel retimın vasıfa yönelik ayırıcı oluşumlarının, maddi-olmayan emek biçimlerinde yüksek, orta veya düşük vasıflı tüm emek biçimlerini kapsayıcı özelliği merkezi öneme sahip hale gelmiştir. Böylece, nitelik kazanma alanında beşeri sermaye yaklaşımının temel varsayımlarından biri olan öğrenimin süresinin uzunluğu yerini öğrenimin sıklığına bırakmıştır. nk iki yazarın da belirttiği gibi, maddi-olmayan emek biçimlerinde, "[i]şlerin çoğu son derece değişkendir ve esnek beceriler gerektirir" (Hardt ve Negri, 2003: 300).

Emek piyasasında yer alan bireylerin niteliğine ve vasfına yönelik araştırmalarda, iş piyasasının gereksinimleri doğrultusunda "beceriler ve yeterlilikler" zerine yoğunlaşılması ve beceri odaklı bir ekonomik yaklaşımın sonucu oluşan "beceri toplumu" (Sennett, 2006: 12), maddi-olmayan emeğin emek piyasasında hkim hale gelmesini destekleyen en önemli göstergelerinden biri olarak düşünülebilir. ABD'de alışma Bakanlığı'nın yayımladığı bir rapor (1990), işgücünün sahip olması gereken becerileri *temel beceriler* (okuma, yazma, matematik, dinleme, konuşma), *düşünsel beceriler* (yaratıcı düşünce, karar verme, problem zme, öğrenmeyi öğrenme, muhakeme) ve *kişisel beceriler* (sorumluluk alma, kendine güven, bireysel yönetim) şeklinde sınıflandırmıştır. 2001 yılında ABD'de yapılan bir araştırma ise (Levy&Murnane, 2004), işverenlerin yeni işçilerden beklentilerini nasıl değiştirdiğini göstermektedir: araştırmanın sonuçlarına göre, uzman düşünüş (expert thinking) hızla artmaktadır: kural-tabanlı üzümlerin olmadığı problemleri zme ki bunlar arasında araştırma becerileri, bilimsel düşünmeye dayalı beceriler yer almaktadır. Karmaşık iletişim becerileri (complex communication) hızla artmaktadır. Söz konusu ampirik kanıtlar aynı zamanda, Hardt ve Negri'nin belirttikleri esnek ve transfer edilebilir becerilerin izdüşümü olarak emeğin istihdamı boyutundan, emeğin istihdam edilebilirliği boyutuna geçişi de bu perspektifte değerlendirme imkanını desteklemektedir. Hatta Avrupa Birliği yesi ülkelerde görülen "uzmansızlaştırma (de-specialisation)" eğilimi, birçok meslek grubunun paylaştığı ortak bilgi ve becerilerin bir ifadesi olmaktadır (Jallade, 1989). Bu bağlamda, yazarların maddi-olmayan emek içerisinde yaratılan "işlerin temel özelliği genelde işin yapılmasında bilginin, enformasyonun, duygulanımın ve iletişimin merkezi rol oynaması" (Hardt ve Negri, 2003: 300) şeklindeki değerlendirmeleri şaşırtıcı değerdir.⁵

⁵ Maddi-olmayan emeğin özü itibariyle bir yüzüyle bilgiye ve enformasyona dayanması, emeğin kol gücü/kol gücüne dayalı olmaması ikiliği tartışmasını gündeme getirmektedir. Gerçekten de, Avrupa Birliği ülkelerine ait veriler ile ifade edecek olursak, 2006 yılı itibariyle

İş piyasası tarafından talep edilen birincil beceriler arasında yer alan iletişim becerileri bir anlamda, Hardt'ın kavramsal çerçevesini ortaya koyduğu ve maddi-olmayan emeğin önemli bir boyutu olan *duygulanımsal emeğin* (*affective labour*) de ana zeminini oluşturmaktadır.⁶ Hardt, duygulanımsal emeği, “[m]addi olmayan emeğin öteki yüzü, insani ilişki ve etkileşimdeki duygulanımsal emektir” (Hardt, 1999: 95) şeklinde tarif etmektedir. Maddi-olmayan emeğin bir alt-kategorisi olarak nitelendirilebilecek olan duygulanımsal emeğin özü ise, “duygunun yaratılması ve manipülasyonudur” (Hardt ve Negri, 2003: 307). Böylece, gerek çalışan işveren ilişkilerinde gerekse çalışan-müşteri ilişkilerinde çok farklı çalışma alanlarında *yaratılan* duygulanım biçimleri arasında, güven, mutluluk, karşılıklı anlayış, samimiyet, bağlılık vb. duygular yer almaktadır. Morini (2007: 40)'nin de ifade ettiği gibi, “bilişsel kapitalizm ilişkisel ve duygusal özelliklerden değer yaratmaya öncelik tanıma eğilimindedir.” Bu açıdan bakıldığında duygulanımsal maddi-olmayan emek, sağlık ve bakım hizmetlerinden eğlence sektörüne, kişiye özel hizmetlerden tanıtım hizmetlere kadar insanlar arası ilişki ve etkileşimin merkezi önemde olduğu tüm sektörleri kapsayıcı bir özelliğe sahiptir. Ayrıca Hardt, duygulanımsal maddi-olmayan emeğin yeni bir olgu olmadığını ancak yeni olanın, *onun sermayenin doğrudan bir üretim aracı haline gelmesi ve günümüzün enformasyona dayalı ekonomilerinde geniş bir sektörel alanda en yüksek değer yaratma kapasitesi* olduğunu belirtmektedir (Hardt, 1999: 97).

Duygulanımsal emeğin insanlar-arası ilişki ve iletişime dayalı olması özelliğinin ardından, Hardt ve Negri'ye göre, “[duygulanımsal emek] ... (aktüel ya da virtüel) insani ilişkiyi, yani bedensel tarzda emeği” (Hardt ve Negri, 2003: 308) gerektirmektedir. Yeni kapitalizmin bedene olan mutlak gereksiniminin bir ifadesi olan bu özellik, duygulanımsal emeğin ilişkiselliği ile birlikte düşünüldüğünde, emek pratiklerini bedenden ayırmak güçleşmektedir. Diğer yandan Hardt ve Negri, biyo-iktidarın öznesini sermaye olarak belirlerken, maddi-olmayan emeği ise nesnesi konumuna getirdiğini belirtmektedirler. Bu açıdan bakıldığında, duygulanımsal

AB ülkelerindeki mesleklerin %58'si kol gücüne dayanmamaktadır (EC, 2007: 44). Bu tartışmanın bir sonraki adımı ise, kol gücüne dayalı işlerin düşük ve orta vasıflı, kol gücüne dayanmayan işlerin ise yüksek vasıflı olduğuna yönelik varsayımdır. Ancak söz konusu varsayıma dayalı bir sınıflandırmanın günümüzde geçerli ve anlamlı olmadığını görmek için AB'nin emek piyasası istatistikleri içerisinde mesleki sınıflandırmalarını incelemek yeterli olacaktır.

⁶ Duygulanımsal emekten bahsetmeden önce, “duygulanım” sözcüğünün ne anlama geldiği üzerinde durmak bu noktada anlamlı olacaktır. Sözcük esas anlamını, bireyde kısa süreli, geçici ve anlık gözlemlenebilir duyguların oluşması anlamına gelecek şekilde psikoloji alanından almış olmakla birlikte, sosyal bilimlerin farklı alanlarından araştırmacıların ilgisini çeken bir kavramsallaştırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün özellikle Deleuze ve Guattari (2000; 2005) tarafından felsefe ve siyaset bilimi alanında kullanılması, anlamının genişlemekte olduğunu göstermektedir. Duygulanım ve duygulanımsal emeğin epistemolojik boyutlarını tartışan Türkiye’de yayımlanmış öncü ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Akalın (2007).

emeğin bedene yaptığı vurgunun ortaya çıkardığı olgu, üretim ilişkilerinin toplumun tüm alanlarına yayılarak nüfuz alanını giderek genişletmesidir. *Duygulanımsal emek, beden ile sermaye arasındaki bağlantının endüstriyel dönem ile karşılaştırıldığında çok daha kolay ve doğrudan kurulabildiği bir imknı içinde barındırmaktadır.* Bu imkn ise, profesyonel meslekler arasında yer alan sahne sanatçıların emeğinden mağaza satış elemanlarının emeğine kadar çok çeşitli ve geniş bir meslekler sınıflandırması/hiyerarşisi kapsamında söz konusu olmaktadır.

Böylece, duygulanımsal emeğin genel olarak iki özelliği ortaya ıkmiş bulunmaktadır: (i) ilişkisellik boyutu ve (ii) bedensel boyutu. Ancak, duygulanımsal emeğin nc özelliğini de önemle vurgulamak gerekmektedir: (iii) duygulanımsal emek faaliyetlerinin, çalışma sürelerinin ve meknlarının dışına taşarak çalışma yaşamı ile gündelik yaşam arasındaki sınırları tersine çevirmesi. Bu son özellik, ona biricik özelliğini kazandırmakla birlikte, aynı zamanda onu duygulanımsal emeğin kavramsal düzeyde *duygusal emek (emotional labour)* ile sıkça karıştırılmasına da engel olmaktadır. Hochschild (1983)'in kavramsallaştırmasıyla duygusal emek, hizmet sektörü çalışanlarının yüz yüze ilişkiye dayalı olan işlerinde, müşterilerine karşı gerek yüz ifadeleri ve konuşmaları gerekse bedenlerinde ortaya çıkardıkları duygusal ifadelerin toplamından oluşmaktadır. Görüldüğü gibi duygusal emek, duygulanımsal emeğin hem ilişkiselliğini hem de bedene yaptığı vurguyu içermesine karşın, Akalın (2007: 119)'ın da işaret ettiği gibi onun karmaşık doğasını açıklamaktan uzaktır. Duygusal emek belirli bir çalışma mekanını ve çalışma süresini gerektirirken, duygulanımsal emek ise söz konusu gereksinimlere meydan okuyarak üretim sürecine dahil olarak sermaye ile kolayca ilişki kurmaktadır. Duygulanımsal emek faaliyetlerinde çalışma yaşamı ile çalışma yaşamı dışında kalan gündelik yaşam içerisinde neyin üretim süreci içerisinde yer alıp neyin üretim sürecinin dışında konumlandığına yönelik ayırım ortadan kalkmaktadır. Hatta, duygulanımsal emek biçimlerine ilişkin böyle bir ayırım yapmak giderek anlamsızlaşmaktadır. Bu, tam da Andr Gorz (1995: 22; 2001)'un “zel faaliyetlerin, boş zaman faaliyetlerinin çalışma ve iş haline gelmesi” dediği durumu betimlemektedir. Çünkü duygulanımsal emek, “dn bireye ait, kişiye özgü, bedenin parçası gibi kavramlarla düşündüğümüz her türlü durumun, hareketin, organın vs. sermaye tarafından yutulup kapitalist mübadelenin bir parçası haline dönüşmesinin kavramsallaştırmasıdır” (Akalın, 2007: 121).

Buraya kadar yeni kapitalizmde emeği sorunsallaştırarak onun maddi-olmayan pratiklerine değinilmesinin ardından, söz konusu pratiklerin ve bu pratikler doğrultusunda yeniden şekillenen piyasa ilişkilerinin, onu deneyimleyen çalışanlar üzerinde ne tür etki ve sonuçlara yol açtığını ise Sennett'in değerlendirmeleri çerçevesinde tartışacağız.

3. Yeni Kapitalizmin Maddi-Olmayan Emek Üzerindeki Etkileri

Richard Sennett, *Karakter Aşınması* (2005a) adlı çalışmasında büyük ölçüde beyaz yakalı profesyonel çalışanlara odaklanarak, yeni kapitalizmin maddi-olmayan emekten niteliksel beklentilerini ve özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: esneklik, her an değişime hazır olmaları, seri hareket etmeleri, rutin işlere daha az vakit ayırmaları, düzenlemelere ve formel prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları, risk alabilmeleri, sorumluluğu başkalarına devretmeleri ve belirsizliklerle baş edebilmeleri. Gill ve Prat ise, esnekliğin ve özerkliğin hakim olduğu kültür endüstrisi üzerine gerçekleştirdiği çalışmasının ampirik bulgulardan yola çıkarak maddi-olmayan “kreatif emeğin” tipik özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır (Gill ve Prat, 2008: 14): “çoğunlukla geçici, süresiz ve eğreti işler; uzun çalışma saatlerine maruz kalma; çalışma ve gündelik yaşam arasındaki sınırların aşınması veya çökmesi; düşük ücretler; yüksek oranda iş değiştirme; çalışmaya aşırı tutkuyla bağlanma (web tasarımcıları, sanatçılar ve moda tasarımcıları vb.); enformel çalışma ortamları ve çalışmanın kendine özgü sosyalleşme biçimleri; güvencesizliği yoğun bir biçimde deneyimleme ve iş bulma konusunda endişe duyma”. Bu kriterlere dayanan yeni kapitalizmin emek talebinin niteliklerinin çalışanlar üzerine olan yansımaları ise, iş anlayışının yüzeyselliği; üretimin enformasyona ve yazılıma dayanması sonucunda maddi-olmayan emeğin son derece uçucu hale gelmesi; insanların mesleki kimliklerinin son derece zayıflaması olmaktadır (Sennett, 2005a: 73, 77). Diğer yandan, çalışmayı deneyimleme ve algılama biçimleri dönüşüme uğrayarak, çalışma faaliyetleri duygusal açıdan tamamen okunaksız hale gelmektedir (Sennett, 2005a: 70).

Yeni kapitalizmin örgüt içi iktidar ilişkileri açısından bakıldığında ise, Sennett’a göre, çalışma fiziksel olarak merkezsiz hale gelse bile, işçinin üzerindeki iktidar daha dolaysız hale gelmektedir (Sennett, 2005a: 61). Kristin Carls (2007)’ın Milan şehrinde perakendecilik sektörüne odaklanan çalışmasının ampirik bulguları, yöneticiler ile duygulanımsal emeğini sunan çalışanlar arasındaki ilişkinin yeni kapitalizm aşamasında daha çatışmacı ve kırılğan hale geldiğini göstermektedir. Bu süreç içerisinde çalışanlar, yöneticiler tarafından uygulamaya konulan duygulanımları ve öznellikleri üzerindeki dolaylı veya dolaysız yeni kontrol biçimleri ile başa çıkma stratejileri yaratmaktadır. Bu stratejiler arasında *çalışmaları kişiselleştirerek ortadan kaldırma, örgüt içinde arkadaş temelli kolektif destek ağları (genellikle internete dayalı) ile mücadele etme, “iş” ile “yaşam”ı birbirinden tamamen ayırmaya çabalama, öznelliklerini kurum kimliğinden ayrı olarak inşa etmeye çalışma* yer almaktadır (Carls, 2007: 56–57). Carls’ın bulguları, endüstriyel dönemin çalışma ilişkilerinin belirgin örgütsel hiyerarşik yapılanmasından sapmaya karşı, çalışanların gösterdikleri tepkilerin de endüstriyel döneme ait tepkilerden farklılaşmaya işaret ettiğini göstermektedir. Böylece, Sennett’ın da ifade ettiği gibi, kişinin kendisini toplumsal olarak konumlandırması, geçmişin sınıf sistemindeki göre çok daha zor hale

gelmektedir (Sennett, 2005a: 92). Kendilerini toplumsalın içinde konumlandırmadaki zorluğun ötesinde, bu zorluğu yaşayan kesimlerinde de giderek genişlemekte olduğunu ve geçmişin kapitalizmde daha çok emekçi sınıfların yaşadığı ani felaketleri orta sınıftan insanlara da yaklaştırmakta olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Sennett, 2005a: 125).

Sennett'a göre, yeni kapitalizmde çalışma yaşamı ile gündelik yaşam arasındaki ilişkinin sorunsallaştırılması bağlamında, "insanların işyeri dışındaki duygusal yaşamlarını en fazla etkileyen olgu, yeni kapitalizmin *zamansal boyutudur*" (Sennett, 2005a: 24). Gerek standart olmayan esnek sözleşme biçimlerinin birey üzerinde yarattığı geçicilik ve istikrarsızlık duyguları gerekse hizmet ekonomilerinde maddi-olmayan emekten talep edilen anlık duyguların yaratılmasının gerekliliği, yeni kapitalizmde kısa vadeye odaklanmayı zorunlu kılmaktadır. Man ve Öz (2009)'ün Türkiye'de iki bankanın çağrı-merkezi çalışanlarına yönelik gerçekleştirdikleri alan araştırmalarında, mezun çalışanların büyük çoğunluğunun yüksek öğretim mezunu olduğu ve bu işlerin genelde sürekli nitelikte bir iş olmayıp, çalışma süresinin en fazla üç yıl olduğu vurgulanmaktadır. Aynı doğrultuda, yatay ve dar zaman aralığına dayalı esnek işyeri örgütlenmelerinde, çalışanlar arasındaki zayıf arkadaşlık bağları, çalışmanın "bireyler için kendini gerçekleştirmenin aracı ve toplumsal bağın merkezi" olma iddiasını (Meda, 2005: 18) giderek ortadan kaldırmakta ve *yüzeysel* sosyalleşme imkânları toplumsal bağları giderek zayıflatmaktadır (Sennett, 2005b: 193–196). Bu tespitlerden hareketle Sennett, yeni kapitalizmin karakter konusunda şu soruları karşımıza çıkardığını dile getirmektedir:

Oldukça sabırsız olan ve mevcut ana odaklanan bir toplumda, hangi özelliğimizin kalıcı bir değer taşıdığına nasıl karar verebiliriz? Her zaman için kısa vadeye kilitlenmiş bir ekonomide nasıl uzun vadeli hedeflere sahip olabiliriz? Her an parçalanmış veya sürekli olarak yeniden şekillenen kurumlarda, karşılıklı sadakat ve bağlılık nasıl sürdürülebilir? ... Kısa epizotlardan ve fragmanlardan oluşan bir toplumda, kişi nasıl bir kimlik anlatısı ve yaşam öyküsü geliştirebilir? (2005a: 11, 26).

Güven, sadakat, karşılıklı bağlılığı aşındıran yeni çalışma ilişkilerinde, iyi bir işin nitelikleri ile iyi bir karakterin nitelikleri artık örtüşmemektedir. Hardt ve Negri'nin kavramsallaştırmaları ile çalışma yaşamı içerisinde duygulanımsal emeğini sunan bir çalışanın çalışma süreleri içerisinde ortaya çıkardığı duyguların manipülasyonu, Sennett'in ifadesiyle, iradeyle davranışı birbirinden koparmaktadır (Sennett, 2005a: 30). Bu kopuşun bir adım ötesinde çalışma yaşamı içerisindeki ile çalışma yaşamı dışındaki ilişki ve etkileşim arasındaki ayrımın ortadan kalkarak yaratılan *duyguların manipülasyonunun* gündelik yaşamda da devam etmesi söz konusu olmaktadır. Bu durum ise, *bireylerin kendi yaşamları üzerindeki kontrolleri tamamen kaybetmelerine ve çalışma yaşamlarını gündelik yaşamda bir anlatı olarak sunamamaları yol açmaktadır*. Dolayısıyla, duygulanımsal emeğin en önemli özelliği olan çalışma yaşamı ile gündelik yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkarak, bireylerin kendilerini çalışma yaşamının üretim süreçlerinden ve bu sürecin pratiklerinden

koparmakta yaşadıkları güçlük, günümüzde maddi-olmayan emeğin en önemli görünümünün başında gelmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, yeni kapitalizmde maddi-olmayan emek faaliyetlerinin çalışmayı deneyimleme ve algılama biçimlerinin, emeğin niteliksel ve vasıfsal farklılıklardan ayrılarak, benzeşme eğiliminde olduğu iddiası sınanmaya çalışılmıştır. Görüldüğu gibi günümüz kapitalizminin bireylerden talep ettiği ortak temel beceriler ve yeni piyasa değerleri, özellikle giderek genişleyen hizmet sektöründe yer alan işlerde maddi-olmayan emek biçimleri ile çalışan kitlelerin çalışma ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Bu etki ise, çalışan bireylerin çalışma yaşamları ile gündelik yaşamları arasındaki ayrımın kendi denetimlerinden çıkmalarında somutlaşmaktadır. Böylece, yeni kapitalizm üretim ilişkilerinin dışındaki gündelik olan her türlü faaliyeti içerileştirme kapasitesine sahip bulunmaktadır. Bu anlamda, emeğin niteliğine ve vasfına yönelik endüstriyel döneme ait hiyerarşik sınıflandırmalar günümüz emek piyasalarında anlamını büyük ölçüde yitirmektedir.

Maddi-olmayan emeğin çalışmayı deneyimleme bakımından benzer etkilere maruz kalmasının derecesi belirginleşmiş iken, var olan benzeşmenin yönünü belirlemek bu noktada anlamlı olacaktır. Sennett'in ifadesiyle, "okunması son derece zor bir iktidar rejimi" olan (Sennett, 2005a: 10) neoliberal kapitalizmin emek üzerindeki etkileri, nihayetinde tüm toplumsal ilişkilerin yeniden kurgulanmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, kapitalizmin etkilerini sınırlandırmaya yönelik yeni ortaklık alanlarının kurulması ve toplumsal olanın yeniden düşünülmesi önem kazanmaktadır.

Sennett, günümüz çalışma ilişkilerinin etkisi altında bulunan çalışan kesimlerden bahsederken, "ortada bir tarih var, ama insanlarca paylaşılan bir mücadele anlatısı ve dolayısıyla ortak bir kader yok" (Sennett, 2005a: 155) diye yazmaktadır. Öte yandan, Akdemir ve Odman, Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki işçilerin sınıfsal konumlarına dair olasılıkları inceledikleri çalışmalarını sonlandırırken, tersane işçileri ile "kader ortaklığı" yapan farklı çalışan kesimlerini şu şekilde betimlemişlerdir:

"Daha geniş ortaklıklardan, ortak sınırlar ve dertlerden bahsediyoruz: Haftalık fiili ortalama çalışma saati 60 saati geçen Türkiye'de bu kaderi paylaşan, klasik anlamda işçi sınıfına dahil etmeyeceğimiz geniş bir kitle var: senelik kontratlarla çalışan anlaşmalı öğretmenler, üniversite hocaları, dershane hocaları, onların eğittiği müstakbel üniversiteli işsizler, envai performans ölçümüne tabi tutulan call-center çalışanları, yoğun bir stres altında seri kalp krizlerine maruz kalan vergi memurları, maaşları yetmediği için devlet hastaneleri ve özel muayenehaneler arasında mekik dokuyan doktorlar, maaşından kesinti yapılmaması için eve yemek servisini sıcak yapmak zorunda olan ve hız yapan kuryeciler, charter firmalarına kiralanan kim bilir üst üste kaç uçuş yapan pilotlar, kredi kartı borcunu ödemek için

taksicilik yapan ğretmen emeklileri, bakım işleri gittikçe kamusal hizmet niteliğinden çıktıkça bu işleri kendi hayatını kenara koyarak üstlenen anne, eř ve kız evlatlar, ‘kendi işini yaptığı sanrısıyla’ gece-gündüz hafta sonu demeden klimalı reklam bürosunun dört duvarından başkasını görmeyen ‘kreativler’, zabıtanın kaçmak, taze çöpe ilk varan olmak için geceleri sokaklara inen kağıtılar, serbest bölgelerde büyük markalar için çalışan kadınlar, mantar gibi çoğalan güvenlikli site ve alışveriş merkezleri girişinde saatlerce duran ve duran gvenlikiler, belleğinde 2001 krizinin acı anısı ile iş arkadaşıyla rekabetin kızıştığı ortamda gece yarlarına kadar ofiste çalışmaya devam eden sigortacı ve bankacılar, ve hafta içi-hafta sonu ayırımı bilmeyen muhabirler...” (2008: 87–88).

Yukarıdaki alıntının da işaret ettiği gibi, kurulması gereken ortaklıkların kapsamına girecek olan kesimler yeni kapitalizmin etkilerinin artmasına paralel olarak genişlemekle birlikte, Buğra’nın da ifade ettiği (2008b), çalışanların “potansiyel” ortak çıkarının *emeğin metalaşması* zemininde bir araya gelmesinin gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Endüstriyel dönemde kabul edilen maddi emek biçimlerinin metalaşması sürecine ek olarak, post-fordist olarak adlandırılan endüstri sonrası dönemde ortaya çıkan maddi-olmayan emek biçimlerine ait “kültürel-bilişsel ürünlerinin” ve “duygulanımsal” çıktılarının da metalaşması sürecine tanık olunmaktadır. Bu süreç ise, toplumsal ilişkileri ve biçimleri yeniden üreten bir duruma tekabül etmektedir; zira Lazzarato (1996)’nun da belirttiği gibi: “maddi-olmayan emek, sadece mallar üretmez... O, birincil olarak ve her Őeyden önce toplumsal ilişkiler üretir.”

Kaynakça

Ainley, Patrick (2007), “Across the Great Divide. Welfare State to a New Market State: the Case of VET”, **Journal of Vocational Education and Training**, 59 (3), s. 369–384.

Akalın, Ayşe (2007), “Duygulanım ve Duygulanımsal Emek Üzerine Notlar”, **Birikim**, Sayı: 217, s. 114–121.

Buğra, Ayşe (2007), “Polanyi’s Concept of Double Movement and Politics in the Contemporary Market Society”, Ayşe Buğra ve Kaan Ağartan (der.), **Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century** içinde, Palgrave Macmillan, s. 173–190.

Buğra, Ayşe (2008a), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, Ayşe (2008b), “Sınıf ve Siyaset”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 113, s. 9–20.

Carls, Kristin (2007), “Affective Labour in Milanese Large Scale Retailing: Labour Control and Employees’ Coping Strategies”, **Ephemera: theory, politics in organization**, 7(1), s. 46–59.

Castells, Manuel (2005), **Ağ Toplumunun Yükselişi** (çev. Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Clarke, M. ve Patrickson, M. (2008), “The New Covenant of Employability”, **Employee Relations**, 30(2), s. 121–141.

Deleuze, Gilles ve Guattari, Felix (2000), **Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia**, University of Minnesota Press, Tenth Printing, Minneapolis.

Deleuze, Gilles ve Guattari, Felix (2005), **A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia**, University of Minnesota Press, Eleventh Printing, Minneapolis.

Department of Labour (1990), **Secretary’s Commission on Achieving Necessary Skills**, <http://wdr.doleta.gov/SCANS/injs/injs.pdf> [Erişim Tarihi: 26.10.2007].

Dirlik, Arif (2008), **Post Kolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi** (çev. Galip Doğduaslan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Elliott, Brian ve MacLennan, David (1994), “Education, Modernity and Neo-conservative School Reform in Canada, Britain and the US”, **British Journal of Sociology of Education**, 15(2), s. 165–185.

European Commission (2007), **Employment in Europe 2007**, European Communities, Belgium.

Fortunati, Leopoldina (2007), “Immaterial Labor and Its Machinization”, **Ephemera: theory, politics in organization**, 7(1), s. 139–157.

Grip, A., van Loo, J. ve Sanders, J. (2004), “The Industry Employability Index: Taking Account of Supply And Demand Characteristics”, **International Labour Review**, 143(3), s. 211–233.

Gill, Rosalind ve Pratt, Andy (2008), “In the Social Factory?: Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work”, **Theory, Culture & Society**, 25 (7-8), s. 1-30.

Gorz, André (1995), **İktisadi Aklın Eleştirisi** ( ev. Işık Erg den), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Gorz, André (2001), **Yaşadığımız Sefalet** ( ev. Nilg n Tural), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Hardt, Michael (1999), “Affective Labour”, **Source: boundary 2**, 26 (2), s. 89–100.

Hardt, Michael ve Negri, Antonio (2003), **İmparatorluk** ( ev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Harvey, David (1999) **Postmodernliğin Durumu** ( ev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul.

Harvey, David (2008), **Umut Mek nları** ( ev. Zeynep Gambetti), Metis Yayınları, İstanbul.

Hillage, Jim ve Pollard, E. (1998), **Employability: Developing a Framework for Policy Analysis**, Departman for Education and Employment (DfEE) Reasearch Brief, London. (<http://www.employment-studies.co.uk/summary/summary.php?id=emplblty>).

Hochschild, Arlie (1983), **The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling**, The University of California Press, Berkeley.

Jallade, Jean-Pierre (1989) “Recent Trends in Vocational Education and Training: an overview”, **European Journal of Education**, 24 (2), s. 103–125.

Jessop, Bob (1999), “The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in Primary Functions, Scale, and Models of Coordination”, **Social Policy and Administration**, 33(4), s. 343–359.

Lazzarato, Maurizio (1996), “Immaterial Labour”, Paolo Virno ve Michael Hardt (der.), **Radical Thought in Italy: A Potential Politics (Theory Out of Bounds)** içinde, University of Minnesota Press, s. 133–150.

Levy, Frank ve Murnane, Richard J. (2004), **The New Division of Labor: How Computers Are Creating the Next Job Market**, Princeton University Press, New York.

Man, Fuat ve  z, Cihan Selek (2009), “G r ndüğ n Gibi Olamamak Ya Da Olduğu Gibi G r nememek:  ağrı Merkezlerinde Duygusal Emek”, ** alışma ve Toplum**, 20 (1), s. 75–94.

McGovern, Patrick; Hill, Stephen vd. (2007), **Market, Class and Employment**, Oxford University Press, New York.

Meda, Dominique (2005), **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Morini, C. (2007), “The Feminisation of Labour in Cognitive Capitalism”, **Feminist Review**, Volume 87, s. 40–59.

Neilson, Brett ve Rossiter, Ned (2008), “Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception”, **Theory, Culture & Society**, 25 (7–8), s. 51–72.

Odman, Aslı ve Akdemir, Nevra (2008), “Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde Örülen ve Üstü Örtülen Sınıfsallıklar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 113, s. 49–89.

Özgün, Aras (2007), “Kılıçksız Emek Yağsız Sermaye: Gayrı-maddi Emek Tartışması”, **Birikim**, Sayı: 217, s. 31–45.

Sennett, Richard (2006), **The Culture of The New Capitalism**, Yale University Press, New Haven & London.

Sennett, Richard (2005a), **Karakter Aşınması** (çev. Barış Yıldırım), Ayrıntı Yayınları, 2.baskı, İstanbul.

Sennett, Richard (2005b), **Saygı: Eşit Olmayan Bir Dünyada** (çev. Ümmühan Bardak), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Stevenson, Mark A. (1999) “Flexible Education and Discipline of the Market”, **International Journal of Qualitative Studies in Education**, 12(3), s. 311–323.

